

Саяпіна С.А.

Фундаментальність ідей, розмаїття експериментальних пошуків у науково-дослідній програмі Олександра Запорожця (30-70-ті рр. ХХ ст.)

Саяпіна Світлана Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна

Анотація. У статті представлено науково-дослідну програму відомого вітчизняного ученого-дослідника Олександра Запорожця. Доведено, що з його ім'ям пов'язана центральна ідея теорії психологічного розвитку дитини – утвердження якісної своєрідності й неперехідної цінності окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, створених ними, для формування відповідних психічних процесів і якостей. Підкреслено, що О.Запорожець був визнаним керівником усієї вітчизняної науково-дослідної та практичної роботи в галузі дошкільного дитинства в 30-70-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: психіка, дошкільне дитинство, наука, експеримент, наукова діяльність, результати дослідження

Дошкільна освіта, наукове обґрунтування її змісту сьогодні потребує більш вагомій увазі з боку науковців, дослідників, практичних працівників, психологів. У сучасному науково-дослідному просторі необхідно враховувати історичний досвід педагогічної науки і практики. Особливо цінним у цьому контексті є ХХ століття, для якого були характерні вагомі теоретичні та прикладні здобутки в галузі виховання та навчання дітей дошкільного віку.

Питанням висвітлення внеску вчених, дослідників, науковців у розробку педагогічної науки присвячено дослідження З. Борисової, Г. Груць, О. Джус, І. Дичківської, Т. Кочубей, Н. Малиновської, О. Пшеврацької, Т. Поніманської, Н. Тарапаки та ін.

Зауважимо, що сьогодні заслуговує на увагу окреме вивчення, узагальнення, систематизація науково-дослідного досвіду вітчизняного психолога, експериментатора, засновника Інституту дошкільного виховання Олександра Володимировича Запорожця.

Мета статті полягає в характеристиці, аналізі вітчизняної науково-дослідної програми в галузі дошкільного дитинства Олександра Запорожця в 30-70-ті роки ХХ ст.

Зупинимося докладніше на основних галузях психології, в яких у різні роки життя працював О. Запорожець. До них відносимо генезис психіки й виникнення чутливості (спільно з О. Леонтєвим); генезис і будову сприйняття (перцептивної діяльності); формування та регуляторні функції образу (на матеріалі дотику, зору і слуху); генезис і будову довільних рухів, дій і навичок, включаючи реабілітаційні аспекти; генезис і будову наочно-дієвого, образного та дискурсивного мислення (розумових дій); генезис, когнітивні й регуляторні функції емоцій і, нарешті, особливу проблему – моторику, установку й особистість. У цьому неповному, переліку представлено основні розділи психологічної науки, в яких із різним ступенем докладності видатний науковець здійснював генетичний, функціональний і структурний аналіз. Це говорить про те, що автор (і керівник) досліджень, виконаних у настільки, здавалося б, різних галузях психології, був психологом високої культури. Його універсальність може бути пояснено лише наявністю власної дослідницької програми та концептуальної схеми, крізь призму якої він бачив психологічну реальність, і свій метод роботи з цією реальністю.

Безсумніву, наукова доля О. Запорожця була нерозривно пов'язана зі школою Л. Виготського. Через усе життя О. Запорожець проніс глибоку повагу й любов до свого другого вчителя. Наукові ідеї та методологічні принципи, висунуті Л. Виготським, збагатили власну програму науковця, лягли в основу його дослідницької

роботи. Вона протікала в тісній співпраці з О. Леонтєвим, О. Лур'є, П. Зінченко, П. Гальперінім, Д. Ельконінім та іншими видатними представниками школи Л. Виготського при постійному обміні думками, узгодженні і взаємному збагаченні основних ідейних позицій. Водночас кожен з учасників цієї спільної роботи мав свій напрямок досліджень, розробляв певну галузь науки. Звичайно, програма досліджень О. Запорожця була збагачена Л. Виготським, О. Леонтєвим, О. Лур'є, але й реалізація його програми збагатила культурно-історичну теорію Л. Виготського і психологічну теорію діяльності О. Леонтєва. Більше того, вона прокреслила для них нову перспективну лінію, або зону найближчого розвитку, і відкрила їм нові сфери практичного застосування.

Основною галуззю науки, в якій працював О. Запорожець, був онтогенез психіки. Це пов'язано з тим, що оволодіння багатьма формами поведінки й діяльності, становлення особистості починається дуже рано. Діти для дослідника ніколи не були просто експериментальним матеріалом. Дошкільне дитинство, доля дитини, її виховання, формування й розвиток, щасливе дитинство мільйонів дітей завжди були осередком не лише наукових, але й життєвих, особистісних інтересів цієї чудової людини – гуманіста та громадянина.

Очевидно, що перші дослідження дитячого сприйняття О. Запорожець разом зі співробітниками (Д. Арановською, О. Концевою, К. Хоменко та ін.) почав у середині 30-их рр. Предметом досліджень було сприйняття казок, байок, дитячих вистав, ілюстрацій до художніх творів. Аналіз науковцем формування естетичного сприйняття в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку уможливив дійти висновку про наявність у цьому процесі виразних рухів дітей, що виконують функцію «сприяння» героям творів, коли дитина стає ніби учасником подій, що відбуваються. На основі такого сприяння потім формуються більш складні й автономізуються від зовнішньої дії форми емоційного співпереживання і втілення в тканину художнього твору, уявної дії в уявних ситуаціях. Тут уже нам трапляється експериментальна реалізація ідеї перетвореного руху й дії. Водночас, досвід експериментальних досліджень показав, що сприяння може не лише допомагати розумінню (це справедливо, наприклад, для казки), але й слугувати перешкодою (наприклад, для розуміння байки). Для розуміння істоти й сенсу останньої потрібні відповідні внутрішні дії. Цей цикл досліджень дозволив науковцю ввести в психологію поняття особливої дії сприйняття.

У 30-ті рр. О. Запорожець виконав цикл досліджень із розвитку дитячого мислення. Спочатку було показано, що цей процес заснований на практичних узагаль-

неннях, що виникають у дитини під час розв'язання подібних практичних завдань і складаються в перенесенні способу дії, сформованого у процесі розв'язання однієї задачі, на іншу. Усупереч думці таких авторів, як В. Штерн і Ж. Піаже, дитина дошкільного віку здатна розумно й послідовно міркувати, доходити висновків, якщо вона спирається на достатній досвід дій із предметами. Узагальнений досвід таких дій із предметами становить основу і для засвоєння дітьми значень слів, придбання мовою планувальної функції під час подальшого розв'язання практичних завдань. Вивчення значення практичної діяльності для розвитку мислення лягло в основу кандидатської дисертації О. Запорожця «Роль елементів практики й мови в розвитку мислення дитини» (1936 р.). У циклі цих досліджень чітко простежено ідею про те, що дія, а не значення, як вважав Л. Виготський, є вихідною одиницею аналізу мислення. «Якщо ми починаємо простежувати процес мислення, то на перших шаблях розвитку, у сам момент виникнення мислення, ми виявляємо, що воно взагалі не може бути відокремлене від практичної дії, що воно є не самостійною дією, самостійним моментом, а властивістю самої дії, тобто як розумною дією ... Це практично інтелектуальна дія призводить до утворення узагальнень, потім у цій же розумовій дії перші практичні узагальнення себе виявляють» [1].

Якщо підсумовувати передвоєнний період наукової діяльності О. Запорожця, зазначимо, що предметом його наукових пошуків, в якій би галузі психології він не працював, була людська дія: сенсорна, інтелектуальна, емоційна, естетична. Він уже тоді дійшов постановки кардинальної і для теперішнього часу проблеми, розробка якої необхідна не лише для успішного аналізу, проектування та оцінки різних видів діяльності, а й для розв'язання таких гострих питань сучасної науки, як природа та розвиток людських потреб, здібностей, мотивів діяльності – шляхів усебічного розвитку особистості.

Дослідження феномена установки і взаємин, установки й діяльності були продовжені О. Запорожцем у кінці 40-их – початку 50-их рр. Їх результатом було положення, що установка являє собою функціональний орган індивіда, який накладає печать на перебіг його діяльності. Наступний момент, який необхідно зазначити, – це розгляд рухів і дій як особливої функціональної системи. До її складу вчений включив як зовнішні, «виконуючі», рухи, так і засоби їх організації, які він назвав внутрішньою моторикою. Остання не вичерпується «чистими готовностями» й установками, а включає в себе також часткову реалізацію резервних можливостей функціональної системи руху й дії. Внутрішня моторика – це не стільки реалізація, скільки можливі напрямки діяльності. Проте вони не реалізовані в цілому або реалізовані своєрідно, наприклад, у формі супроводжувальних або виразних рухів, можливості системи мають, згідно з О. Запорожцем, вирішальне значення для протікання зовнішнього, виконуючого, руху [1].

У повоєнні роки О. Запорожець очолив лабораторію психології дітей дошкільного віку Інституту психології АПН РРФСР і спрямував роботу колективу на аналіз процесу формування в дітей дошкільного віку різних типів рухових навичок, яка розглядалася як модель оволодіння новими видами поведінки. Виявилося, що засвоєння будь-яких нових дій починається з обстеження дітьми умов виконання завдання, після

чого йде саме виконання. При цьому вирішальну роль завжди відіграє перша, орієнтовна, ланка. Від того, наскільки планомірно й повно дитина обстежує ситуацію, виділяє в ній істотні для виконання завдання моменти, залежить успішність виконання дії, легкість і швидкість її засвоєння. Тому найбільш ефективним способом навчання нових дій є організація дорослим повноцінного орієнтування дитини в завданні.

З'ясовано, що результати вивчення орієнтовних компонентів діяльності дітей у процесі засвоєння нових дій були узагальнені О. Запорожцем у докторській дисертації, захищеній у 1958 р. і викладеній у монографії «Розвиток довільних рухів» (1960 р.). Виявлення та вивчення ролі зовнішніх і внутрішніх форм орієнтовно-дослідницької діяльності дозволило авторові дійти висновку про те, що найважливішою умовою виникнення й розвитку довільних рухів і дій є формування образу ситуації і способу тих практичних дій, які повинні бути виконані в цій ситуації. У праці дослідник широко використовував уявлення про механізм сенсомоторних координацій, про інтегральні образи поведінки і про побудову рухів, розвинені видатними фізіологами І. Сеченовим, Ч. Шеррінгтоном, О. Ухтомським, Н. Бернштейном, які ставили проблему формування образу, що є регулятором поведінки. Проте вони розв'язували її в найзагальнішому вигляді, приділяючи основну увагу виконавській частині дії. Логіка досліджень привела О. Запорожця до необхідності диференціювати орієнтовно-дослідницькі, пробуючі і власне виконавські дії. Але центр ваги в його дослідженнях було перенесено на формування образу, прийняття мети та завдань дії. Можна з упевненістю сказати, що теорія розвитку довільних рухів О. Запорожця й теорія побудови рухів Н. Бернштейна є взаємодоповнюючими. Завдання їх об'єднання й подальшого розвитку стоїть перед сучасною психологією діяльності та фізіологією активності.

Гіпотеза про психічні процеси як інтеріоризовані форми орієнтованих дій поклала початок дослідженням, проведеним О. Запорожцем, його працівниками та учнями починаючи з середини 50-их рр. в Інституті психології АПН РРФСР і потім в Інституті дошкільного виховання АПН СРСР, директором якого він був із часу його заснування в 1960 р. до останніх днів життя. У цьому циклі досліджень відбувалося повернення до проблематики харківського періоду: закономірностям розвитку сприйняття, мислення, емоцій. Проте це було повернення на новій основі. Вивченню піддалися зміст і структура тих видів орієнтованих дій, які забезпечують реалізацію зазначених психічних процесів на різних етапах їх розвитку, і закономірності переходу з етапу на етап.

Один з основних результатів дослідження – створення теорії розвитку дитячого сприйняття через формування та вдосконалення перцептивних дій. В основі теорії лежить розроблене О. Запорожцем учення про процеси сприйняття як про систему виконуваних людиною специфічних перцептивних дій, спрямованих на обстеження предметів і явищ дійсності, виявлення й фіксацію їх зовнішніх властивостей і відносин. Розвиток сприйняття в дитини полягає в послідовному оволодінні все більш складними перцептивними діями, причому оволодіння кожним новим типом відповідно до загальних закономірностей формування орієнтованих дій проходить низку етапів.

Одночасно з вивченням розвитку сприйняття О. Запорожець досліджував розвиток дитячого мислення. Низка виконаних під його науковим керівництвом праць була піддана докладному аналізу, зокрема й різні види розумових дій, що складаються упродовж дошкільного віку. Особливу увагу приділено найбільш характерним для дітей-дошкільнят видам мислення – наочно-дієвому й наочно-образному. Вивчено особливості формування дій мислення на різних етапах раннього та дошкільного дитинства, закономірності та умови переходу від наочно-дієвого до наочно-образного й до словесного мислення, можливості формування в дітей узагальнених уявлень про закономірності довкілля. У дослідженнях було встановлено характер тих суспільно вироблених засобів, оволодіння якими відбувається у процесі розвитку наочно-образного мислення дитини й дозволяє їй будувати узагальнені уявлення. Як центральний вид таких засобів представлено наочні моделі, що передають відносини речей і явищ.

Аналізуючи матеріал, накопичений у багаторічних дослідженнях різних сторін психічного розвитку дитини, О. Запорожець доходить висновку про наявність якісно своєрідних періодів дитинства, що характеризуються певним співвідношенням процесів дозрівання нервової системи і психічного розвитку, специфіка якого визначається здебільшого специфікою властивого цьому періоду виду дитячої діяльності. Кожен такий період, згідно з поглядами О. Запорожця, робить свій неповторний внесок у розвиток, бо створює особливо сприятливі умови для побудови певного «поверху» майбутньої особистості – психологічних новоутворень у пізнавальній та мотиваційно-емоційній сферах.

Утвердження якісної своєрідності й неперехідної цінності окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, створюваних ними для формування відповідних психічних процесів і якостей, – центральна ідея теорії психічного розвитку дитини, створеної О. Запорожцем.

Щодо характеристики основних психологічних новоутворень, відповідних окремим періодам, то О. Запорожець у галузі розумового розвитку виділив для раннього дитинства виникнення рівня перцептивних

дій, здійснюваних у полі сприйняття навколишньої ситуації, для дошкільного віку – виникнення рівня уявних перетворень дійсності в плані наочно-образного мислення, для шкільного віку – виникнення рівня розумових дій, здійснюваних за допомогою знакових систем у плані абстрактного, понятійного мислення. У галузі емоційної сфери як найбільші ранні утворення він визначив почуття любові, прихильності до близьких дорослих, співчуття та співпереживання їм, потім поширення цих почуттів на більш широке коло людей – дорослих й однолітків, нарешті, формування вищих соціальних почуттів.

Цю характеристику психологічних новоутворень розглянемо лише як першу намітку. Задум О. Запорожця, який він чітко позначив, але не встиг здійснити, полягав у тому, щоб розглянути психічний розвиток дитини упродовж кожного вікового періоду як формування цілісного рівня регуляції поведінки, що характеризується системою взаємопов'язаних і відповідних один одному пізнавальних і мотиваційно-емоційних якостей. Реалізація цього задуму не лише збагатила б вікову психологію, але й дозволила по-новому зрозуміти психофізіологічну структуру зрілої особистості, яку дослідник уявляв собі як працюючу, як єдине ціле ієрархічної системи супідрядних, надбудованих один над одним рівнів відображення дійсності й психічної регуляції діяльності суб'єкта.

Ідеї О. Запорожця про багаторівневу будову людської особистості можна розглядати як науковий заповіт, залишений численним учням і послідовникам.

Отже, О. Запорожець був визнаним керівником усієї науково-практичної роботи в галузі дошкільного дитинства, і його психологічні ідеї мали найширший вихід у практику навчання й виховання дошкільнят. Думки про непересічне значення періодів дитинства у своєму педагогічному втіленні вилилися в концепцію ампліфікації (збагачення) дитячого розвитку, що передбачає необхідність повноцінного використання специфічних умов кожного періоду. Ця концепція була й залишається основою розвитку теорії та практики дошкільного виховання в нашій країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1. Психическое развитие ребенка. / А.В. Запорожец – М.: Педагогика, 1986. – 320 с., ил. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

2. Zaporozhets A.V. Selected Psychological Works: V 2-kh t. T.1. Mental development of a Child. / A.V. Zaporozhets – М.: Pedagogika, 1986. – 320 P., il. – (Trudy d. chl. i chl.-kor. APN SSSR).

Sayapina S.A. Fundamental Ideas, a Variety of Experimental Searches in the Scientific and Research Program by Alexandr Zaporozhets (the 30-70s of the 20th Century)

Abstract. In the article there is introduced the scientific and research program by the famous native scientist-researcher, Alexandr Zaporozhets. There is proved that with his name it is connected the central idea of theory of psychological development of a child – the approval of the qualitative uniqueness and enduring value of certain periods of childhood, unique opportunities created by them for the formation of the corresponding mental processes and qualities. It is underlined that A. Zaporozhets was the recognized leader of all the native research and practical work in the field of preschool age in the 30 – 70s of the 20th century.

Keywords: psychics, preschool childhood, science, experiment, scientific activity, results of investigation

Саяпина С.А. Фундаментальность идей, разнообразие экспериментальных поисков в научно-исследовательской программе Александра Запорожца (30-70-е гг. XX в.)

Аннотация. В статье представлена научно-исследовательская программа известного отечественного ученого-исследователя Александра Запорожца. Доказано, что с его именем связана центральная идея теории психологического развития ребенка – утверждение качественного своеобразия и непреходящей ценности отдельных периодов детства, уникальных возможностей, созданных ними для формирования соответствующих психических процессов и качеств. Подчеркнуто, что А. Запорожец был признанным руководителем всей отечественной научно-исследовательской и практической работы в области дошкольного детства в 30-70-е гг. XX века.

Ключевые слова: психика, дошкольное детство, наука, эксперимент, научная деятельность, результаты исследования